

Небојша Дабич

Чачак - Србија

e-mail: nebojsadabic@gmail.com

ЈЕДАН ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ БОГОСЛУЖБЕНОГ УРЕЂЕЊА КОЈЕ ЈЕ У СРПСКОЈ АРХИЕПИСКОПИЈИ СПРОВЕО СВЕТИ САВА

Анстракт: Проучавање богослужења Српске цркве 13. века је условљено малим бројем сачуваних извора. Деловање Светог Саве као светогорског монаха и архимандрита је било у складу са монашком праксом његовог времена. Поставши архиепископ, Свети Сава за узор узима богослужбену праксу Цариграда, што се огледа у поретку проскомидије, у увођењу Успенског поста, као и превођење изабраних поредака из патријаршијског молитвеника за будуће потребе Српске цркве.

Кључне речи: Законоправило, проскомидија, пост, евхологион

Законоправило је зборник канонских и грађанских законика које је Свети Сава одабрао из грчких зборника за потребе Цркве и државе уређења и управљања њима. Поред шест уводних глава, Законоправило садржи још 64 главе. Двадесет глава су из световног права док су остале из канонског права. Законоправило представља сталну инспирацију за проучавање, како са филолошког¹ и правног², тако и са богословског аспекта³. За ово истраживање коришћен је Иловички препис⁴ као најстарији и најзначајнији за проучавање рада Светог Саве на богослужбеном уређењу.

Хришћански живот је у својој основи богослужбени живот, тако да "канонска правила изражавају начин на који црквено тело схвата добро функционисање односа између својих чланова у литургијском, светотајинском и пастирском животу. Евхаристија је основа и светотајинског искуства и пастирске мисије цркве. Света Литургија је заиста у центру целокупног искуства православне вере."⁵ Од свих одредби овог законика, педесет четврта, педесет седма и шездесет четврта глава су посебно значајне за боље схватање рада Светог Саве на литургијском устројству у Српској цркви.

Са оснивањем Манастира Хиландара (1198), започиње непрестано залагање Светог Саве на уређењу богослужења у српској средини. Као васпитаник Свете Горе, Свети Сава се образовао на поретку какав је држан на Светој Гори. Свети Атанасије Атонски је приредио Диатипосис, редакцију Студитског типика, прилагођену потребама Свете Горе која регулише целокупни живот монашке заједнице. Поред ове прилагођене студитске редакције богослужења, на Светој Гори је у XI веку била позната и јерусалимска богослужбена пракса. У Карејском типуку помињу се бдење и тропсалмни

1 Никитовић 2019, Никитовић 2018а, Никитовић, 2018б

2 Петровић 2013, Ђорђевић 2019.

3 Јевтић 2008.

4 Законоправило 1991.

5 Фидас 2001, 17.

часови, док у библиотекама светогорских манастира постоји више јерусалимских типика из XIII века.⁶ Света Гора је ипак имала утврђен свој богослужбени поредак који је дуго држала и по усвајању Јерусалимског типика.

Теодосије, у Житију Светог Саве, наводи да су приликом оснивања Манастира Хиландара, ктитори узаконили *службу и устав појања као што навикоше од Ватопеда*.⁷ Киторско право дозвољава да ктитори одреде црквеноправни положај своје задужбине, али ктитори не могу да одређују нити мењају владајућу богослужбену праксу. Свети Сава је превео пролог Евергетидског манастира да би регулисао начин живота и поредак у Хиландару, али богослужење у манастиру је било светогорско са одликама јерусалимске праксе каква је била заступљена на Светој Гори. Поред састављања Хиландарског (1199/1200) и Студеничког типика (1207-1210), рад Светог Саве на уређењу богослужења Доментијан описује следећим речима: “старе (цркве) утврди, а нове сазда и све постави на сваком добром закону, и пренесе сваки узор Свете Горе у своје отачаство киновијама, игуманијама, сихастиријама.”⁸

Рукоположењем за архиепископа 1219. године, Свети Сава саставља Законоправило којим уређује богослужбени живот Српске цркве у складу са праксом Цркве у Цариграду. Цариградски утицај се огледа у поретку проскомидије, увођењу Успењског поста као и у избору из поретка патријаршијског молитвеника о начину примања појединих јеретика у Православну цркву.

Поредак проскомидије

Иако је Молитва предложена позната у најстаријим евхологионима,⁹ поредак проскомидије није одмах уврштен у њих. Опис овог чина је најчешће био у вези са тумачењем поретка како нас обавештава патријарх Герман у својој *Црквеној историји*. Први евхологиони који садрже развијенији поредак предложена потичу из касног XI и XII века.¹⁰ Несигурност свештенства по питању правилног вршења овог чина су разлог најчешћег интересовања и интервенисања надлежних архијереја. Такве примере налазимо у одговорима митрополита Илије Критског, који је боравио у Цариграду и објашњавао поредак проскомидије како је вршен у XI и XII веку;¹¹ затим у делу охридског архиепископа Димитрије Хоматин упућеном српском краљу Радославу, у коме, у 185. одговору архиепископ расправља о броју просфора неопходних за служење литургије.¹² У атмосфери литургијских недоумица сасвим је природно да је Свети Сава саставио или преписао поредак за потребе Српске цркве.

Наслов овог поретка је: *Вѣдѣннѣ извѣст'но. ѿ тогѣ како пѣваѣтъ быти бжѣтвѣнодоу приношенню. въ стѣнѣн слѣжбѣ. ѿ хлѣбѣ и ѿ чашѣ приношеннѣ и ѿ проскоурѣ и ѿ винѣ*.¹³ Свети Сава у Законоправилу обред припремања дарова означава грчким термином Проскомидија (προκομιδή = приношење), због чега ћемо и ми у овом раду користити исти термин.

6 Симић 1977, 199.

7 Теодосије 1988, 139.

8 Доментијан 1938, 102-103.

9 Ова молитва је засведоченау Барберинијевом кодексу (8. век) и у Порфиријевском (9. век) Василијеве Литургије; у Месинском кодексу Литургије Св. Јакова (10. век); те у Евхологиону севастијанском (10-11. век) Златоустове Литургије. Види у : Јевтић 2007, 455-456, нап. 13.

10 Glihetic 2014, 242, нап. 14.

11 Бернацкий, Желтов 2005, 23-53.

12 Гранић 1939, 159.

13 Законоправило 1991, 2666.

Касније колебање у терминологији и употреба термина проскомидија¹⁴ или термина предложење¹⁵ у вези су са потоњим разликовањем назива за одређене делове Литургије који означавају конкретне радње.¹⁶

У основи поретка који излаже Свети Сава налази се чин проскомидије из *Црквене историје* патријарха Германа Цариградског. Уводне реченице и у једном и у другом поретку су идентичне. Свети Сава слободно комбинује текст тумачења док је поредак који излаже ближи чину проскомидије описаном у преводу Лава Тосканског.¹⁷ Док се у тумачењу патријарха Германа користе само стихови пророка Исаије за исецање просфоре *Као овца на заклање би вођен, и као јагње...* (Ис. 53,7–8), други цариградски извор из XI века, уместо стихова пророка Исаије за исецање користи формулу *Жртвује се Јагње Божије*.¹⁸ Обе цариградске формуле ће бити обједињене у преводу Лава Тосканског из XII века. Овај случај умножавања формула ради описа једне литургијске радње налази се и у поретку проскомидије у Законоправиљу.¹⁹ Проблем умножавања формуле ствара нелогичности у самом тексту. Како се у опису поретка проскомидије два пута користи глагол *χαράξας*, стиче се утисак о двоструком жртвовању агнеца. У Законоправиљу проблем је избегнут тако што се стихови пророка Исаије 53,7–8 користе за крстообразно благосиљање (знаменаєт, *κατασφραγίσαι*) просфоре, док се формула *Жртвује се Јагње Божије који узима на себе грехе света* говори када се издвојени део просфоре са доње стране крстообразно сече (прэрэзати, *χαράξας*) односно жртвује.²⁰

Ситуација је слична и када су у питању формуле које се односе на сједињење вина и воде у путиру. Свети Сава прво доноси формулу *За сједињење Светога Духа*, која је сиропалестинског порекла, и налази се у чиновима проскомидије бројних јужноиталијанских и словенских извора.²¹ Највероватније је формула и преузета из ових извора, јер је Законоправило настало пре путовања Светог Саве у Свету земљу, и из неког извора под непосредним палестинским утицајем. Остале формуле: *Један од војника прободје му ребра копљем и одмах изиђе крв и вода, и онај што виде посведочи и истинито је сведочанство његово* (Јн. 20, 34–35), и: *Троје је што сведоче: дух, и вода, и крв; и ово троје су једно* (1. Јн. 5,8), *сада и увек и у векове векова*. Свети Сава преузима из тумачења патријарха Германа.²²

У свом опису Свети Сава не истиче број просфора неопходних за проскомидисање. Први цариградски документ у коме се наводи приношење просфора у част Богородице и светих се налази у номоканону патријарха Николе III Граматика (1084–1111).²³ Тумачења која митрополит Илија Критски (између 1111 и 1135) даје у својим одговорима проистичу из цариградске праксе и наводи најмање четири просфоре за проскомидисање.²⁴ Ова цариградска пракса је присутна и у 54. глави Законоправила

14 Литургијар ХИЛ № 315 (XIV век) у: Јевтић 2007, 453; Литургијар МСПЦ ОРГ № 84 (XVII век) у: Јевтић 2008, 40–41.

15 Литургијар ЋОР № 7 (XIV век) у: Хрваћанин 2017, 232.

16 Ненад Милошевић истиче да се у Литургији разликују три фазе приношења Светих Дарова: а) на почетку Литургије, б) приликом полагања Дарова на Свети Престо, в) приликом изговарања речи: “Твоје од Твојих, Теби приносећи...”, где за сваку од наведених фаза важи одређен назив: а) *Πρόθεση*, б) *Προσκομιδή* и в) *Ἀναφορά*. види у: Милошевић 2014, 33.

17 Jacob 1966.

18 Isto, 244.

19 Glibetic 2014, 246.

20 Isto, 244.

21 Isto, 245.

22 Јевтић 2007, 202.

23 Glibetic 2014, 247.

24 Бернацкий, Желтов 2005, 39.

Светог Саве, где се наводи да свештеник када проскомидише, поред просфоре за припрему Агнеца, узима једну просфору за Пресвету Богородицу, по једну за свете за које хоће проскомидисати, као и једну за помињање живих и покојних.

Поредак проскомидије Светог Саве не наводи молитве за кађење, покривање дарова и Молитву предложења,²⁵ док се оне налазе у преведеном поретку Лава Госканског.²⁶

Поредак проскомидије у Законоправику даје нам увид у примену цариградске праксе у Српској цркви прве половине XIII века. Даљи развој овог чина можемо пратити у српским службеницима РНБ Q.n.I. 48, из друге половине XIII века и Брлићевом служабнику HAZU sign. III a 32, из прве половине XIV века.

Успењски пост

У 57. глави Законоправила, у форми питања и одговора, преносе се одлуке Цариградског сабора из 1105. године, којим је председавао васељенски патријарх Никола III Граматик, а тичао се питања светогорских монаха. Једно од питања монаха је било о држању поста у августу.²⁷

Историјат Успенског поста нам показује да је овај пост у непосредној вези са Цариградом. Прво помињање поста пред Успење Пресвете Богородице везује се за патријарха Никифора Цариградског (755–828), који помиње да верни обично посте од седмог дана након Педесетнице до 15. августа. Међутим, узевши у обзир спремност народа, дужину дана, тежину времена и дужину поста, Никифор и Собор су одредили да буду два поста: један до дана Светих Апостола и други до 15. августа.²⁸ Помињање Успењског поста налазимо и у писму римског папе Николе I (858–867) Бугарима, у коме се наводи да је Римска црква примила од древности и чува постове: четрдесетнице пред Пасхом, после Педесетнице, пред Успењем Марије Богородице и пред празник Рођења Господњег.²⁹ Најстарије сведочанство о Успењском посту је са сабора у Цариграду 920. године, када је издат Томос о сједињењу. Сабор је расправљао о питању четвртог брака и о томе колико пута могу да се причесте они који су у трећем браку. Одговор на ово питање је да могу три пута, на празник Пасхе, Божића и Успења Пресвете Богородице, којима претходи пост.³⁰ Томос сједињења, који је уврштен у “Синодикон”, читао се са амвона цркве сваке године у јулу, што је допринело да се ова одлука Сабора широко распространи међу становницима престонице.³¹

За овај пост је карактеристична и чињеница да није монашког порекла. Јерусалимски, студитски и светогорски типичи га превиђају. Једини типик који има уредбе о овом посту је из Манастира Христа Спаса из Месине. За 1. август стоји напомена да је код њих други пост у односу на четрдесетницу пред Успење Пресвете Богородице, патријарха Константинопољског Николе. Пост који се назива Постом Пресвете Богородице, почиње са првим даном августа и прославља, по једном рукопису, сабор

25 Епископ Атанасије Јевтић, који је први указао на овај текст Проскомидије, мишљења је да Свети Сава није навео молитву јер је подразумевало Молитву предложења која је била позната из Барберинијевог кодекса. Види у: Јевтић 2008, 374, нап. 6.

26 Јасоб 1966, 136.

27 Законоправило 1991, 341 б.

28 Јангу 2011, 182.

29 Скабалланович 2004, 142.

30 Исто.

31 Јангу 2011, 187.

сједињења, а по другом и седми сабор у Никеји.³² О томе да је овај пост држан сачувана су сведочанства и са Олимпа Витинијског.³³ Да овај пост није монашког порекла, говори и чињеница да су монаси показали највише отпора и резерве према држању овог поста, доводећи га у везу са постом појединих јеретичких групација. Никон Црногорац је уложио највећи труд да докаже каноничност поста. Увођење овог поста у живот Антиохијске патријаршије свакако је дело и заслуга патријараха XI века, Петра III, Теодосија III и Јована Оксита, који су пре постављења на место патријарха Антиохије живели у Цариграду и следили ову цариградску праксу.³⁴

Интересовање светогорских монаха за ову дилему довело је до Сабора у Цариграду 1105. године, чије се одлуке налазе у 57. глави Законоправила. И поред ових одлука Сабора, овај пост није био заживео у светогорској заједници крајем XII и почетком XIII века, када се на Светој Гори подвизавао Свети Сава. У десетој глави Хиландарског типика налази се одредба о постовима. Наводе се Велики и два мала поста, Светих апостола и Христовог рођења.³⁵ Такође, у десетој глави Студеничког типика налазимо истоветне одредбе.³⁶

Уређујући Законоправило, Свети Сава не преузима добро познату праксу Свете Горе. Преузимањем одлука Цариградског сабора из 920. године у 59. глави Законоправила, и Сабора из 1105. године у 57. глави, Свети Сава указује на каноничност овог поста, ненаметљиво уводећи ову цариградску праксу у живот Српске цркве. Мада не постоје сведочанства о усвајању Успенског поста након доношења Законоправила, улази и у парохијски и у манастирски живот Цркве, што ће бити посведочено тек Никодимовим³⁷ и Романовим³⁸ типиком.

Извод из Патријаршијског молитвеника

Шездесет четврта глава Законоправила носи наслов “Из патријаршијског молитвеника о томе како примати оне који из јереси прелазе у свету, саборну и апостолску цркву”.³⁹ Патријаршијски молитвеник или Евхологион постоји као концепт, не као сређена литургијска књига са молитвеним порецима. Потврду ове чињенице налазимо у Стратигијевом евхологиону *Paris. Coislin 213*. У колофону се наводи да је Евхологион саставио презвитер Велике цркве Стратигија 6535. (1027) године, да тачно излаже све поретке, као и да постоје и друге литургијске молитве које нису унете у овај кодекс, које се налазе на свитцима и користе у богослужењима.⁴⁰ Ова изјава нам указује да садржај евхологиона није био строго утврђен, да је могао да садржи евхаристијске молитве или да их не садржи, као и да је његов састав зависио од личног одабира приређивача. Евхологиони углавном нису били у практичној богослужбеној употреби. Из њих су нови приређивачи, попут Светог Саве, по потреби изимали одређене делове.

32 Скабалланович 2004, 141.

33 “Патријарх Антиохије Теодосије III Хрисоверг је обавестио Никона Црногорца (XI век) да на Олимпу Витинијском монаси држе пост августом. И он сагласан светом сабору и осталим божанским оцима и држећи и чувајући (овај пост августом) у свом манастиру је служио на гори Олимпу.” Преузето из: Јангу 2011, 184, напомена 132а.

34 Јангу 2011, 190.

35 Свети Сава 2005, 120–122.

36 Свети Сава 2018, 68–70.

37 Никодимов типик 2007, 176а.

38 Симић 2010, 170.

39 Законоправило 1991, 394а.

40 СОI, 211.

Од евхологиона постиконоборачког периода до времена настанка Законоправила, поред Стратигијевог евхологиона из XI века, сачувани су Висиаринов *Cryptensis gr. ГβI⁴¹* и Атински евхологион *Atheniensis gr. 662* из XIII века. Свакако је рашки епископ имао евхологион на основу кога су вршена сва молитвословља у Србији. Ипак, крајем XII и почетком XIII века, у кругу књижевника Светог Саве на Атону настаје нови превод богослужбених и канонских књига, чији поретци и молитве улазе у састав Евхологиона Светог Саве.⁴² Главни представници тог евхологиона су рукописи из колекције РНБ Гилфердинг *№ 21* и *№ 72*. У њима није сачуван дневни круг богослужења већ само требнички део. Евхологион Светог Саве је садржао све структурне елементе евхологиона осим поретка примања јеретика у Цркву. Поредак примања јеретика у православље је зато сачуван у Законоправилу јер у време када је преведен, поредак још увек није имао богослужбену употребу.⁴³

Поредак примања јеретика у Православну цркву, који Свети Сава доноси у Законоправило, први пут се појављује у евхологиону словенског порекла.⁴⁴ По својој структури, поредак је приближан поретку из Стратигијевог евхологиона. Поредак почиње 7. каноном II Васељенског сабора, који је поновљен и допуњен 95. правилом Трулског сабора, који говори о начину на који се примају они који се из јереси обраћају у православље. Поредак одређује три групе повратника. Аријанци, македонијанци, новацијани или катари, четрнаестодневници и аполинаријевци, пошто дају писмену изјаву (*ἄβελλος*, писаније) и анатемишу сваку јерес, примају се помазивањем светим миром. У Законоправилоу, као и код Стратигија, овој групи се одређује 10 или 15 дана поста, присуствовање дневном циклусу богослужења и учење псалама. После ових дана кандидат се доводи пред крстионицу где анатемише све јереси и исповеди веру, да би затим погнуо главу док му свештеник чита молитву *Господе, Спаситељу наш, који хоћеш да се сваки човек спасе*. Следи помазивање миром и молитва после миропомазања *Господе, Боже наш, који си удостојио да савршеним покажеш слугу твога*.⁴⁵ После миропомазања, попут новокрштених, седам дана се не купају нити умивају лица већ то чине осмог дана.

Другу групу чине несторијанци и евтихијанци, као и остали који верују попут Несторија, Евтихија и Диоскора. Они дају писмену изјаву и анатемишу своју јерес. Анатемишу и све напред речене јереси, кроз општу анатему⁴⁶ раније дату у поретку, и причешћују се.⁴⁷

Трећу групу чине они који се изнова крштавају. Ту спадају: евномијанци, који једним погњурењем крштавају, монтанисти или фриги, савелијанци, који исповедају

41 М. Аранц је сматрао да је кодекс написан у XI веку али су га Паренти и Велковска успешно датовали у другу половину XIII века, види: Parenti, Velkovska 2007, 175–196.

42 Афанасјева 2019, 144.

43 Исто, 147.

44 Afanasyeva 2015, 180.

45 Законоправило 1991, 3946–395a; COI 121v–122v.

46 Законоправило 1991, 3946; COI 122.

47 Иако наводи да се у Законоправилоу Светог Саве први пут у неком словенском евхологиону појављује поредак примања јеретика у Цркву, обрађујући евхологион Syn. 900, у потрази за грчким прототипом словенског евхологиона, Т. Афанасјева превиђа поредак у Законоправилоу и наводи да су у поретку примања јеретика у Цркву изостављена два чина: примања кроз писану изјаву несторијанаца, евтихијанаца, јаковита и осталих јеретика те групе, као и евномијанаца кроз крштење. Сравни: Afanasyeva 2015, 180.

ијопаторство (синоочинство), и сличе јереси (манихејци, валентијани и маркионисти)⁴⁸ које примају као јелине.⁴⁹

У Законоправили затим се наводи писмено анатемисање манихејске јереси. Од овог места пореци код Светог Саве и у Стратигијевом евхологиону се разликују. Свети Сава доноси само текст анатематизама, који се разликује од Стратигијевог евхологиона а и од остала два евхологиона XIII века, док остали евхологиони донесе и поредак са молитвама за оглашавање, заклињања и крштења манихејаца.⁵⁰

Много пре него што се у Српској цркви појавила потрева за тим, Свети Сава у Законоправили предвиђа и поредак примања из сараценске вере у Православну цркву. Овај поредак се не налази у Висарионовом евхологиону већ у Стратигијевом и Атинском. Законоправило и Стратигијев евхологион прво износе идентични поредак са кратким анатематизмима, да би потом следио велики анатематизам без поретка, који се разликују у ова два извора.⁵¹ У поретку примања из сараценске вере прво се наводи да особа мора да пости две недеље и да се поучава у Јеванђељу, молитви Оче наш и Символу вере. Потом свештеник у одјејању поставља кандидата пред крстионицу, пита га за име, и он, гологлав, исповеда да прилази слободно, без лицемерја, чистог срца љубећи Христа и његову веру, одриче се сараценске вере уз кратку формулу анатематизама. Читав поредак са питањем, одговором и анатематизмом се понавља још једном а потом следи молитва. После *амин* кандидат се крстообразно благослови и отпусти, а други дан уводи у ред оглашених. Велику сумњу у исправност овог чина изнео је Аранц.⁵² Он је истакао исповедање и анатемисање који се врше пред крстионицом, као код крштених јеретика, нпр. аријанаца. Објашњење оваквог поретка може се наћи у делима Светог Јована Дамаскина. Код Светог Јована Дамаскина налазимо схватање да је ислам једна од хришћанских јереси настала на основама аријанске јереси.⁵³ Посматран и као једна од хришћанских јереси, ислам не садржи никакав чин крштења, стога би поредак примања преобраћеника из ислама у православље требало да буде подобнији примању Јевреја у Цркву, односно да се испитивања и анатемисање врше испред храмовних врата.

Док Законоправило завршава овај поредак са чином преласка из сараценске вере, у Стратигијевом евхологиону налазимо и поредак примања Јевреја⁵⁴, као и поредак примања из незнабоштва⁵⁵. Анатема мелхиседековаца⁵⁶ није уврштен у поредак Патријаршијског молитвеника јер се у 63. глави Законоправила налази спис Тимотеја, презвитера Велике цркве, о разликовању ове јереси и примању у Православну цркву. Одатле је узет и текст анатема мелхиседековаца.⁵⁷ Можемо само да претпоставимо да није било потребе да се преводе пореци за оне јереси које су полако нестајале са историјске сцене.

48 Канони 2005, 194.

49 Законоправило 1991, 395а; СОI 123.

50 Законоправило 1991, 395а–396а, сравни са СОI, 124–129v. Код Стратигијевог евхологиона на f. 129v следи допуна анатемизама који се не налазе у евхологионима Висариона и Атинском. Од f. 130 до 132 следи подробан поредак примања манихејаца у Цркву, са кратким анатематизмом, молитвама за оглашење и поретком заклињања и крштавања манихејаца.

51 Законоправило 1991, 396а–398б; СОI 140–145v.

52 Аранц 2003, 35.

53 Дамаскин 2012, 93; Дамаскин 2017, 21.

54 СОI 132–133.

55 Ibid, 129.

56 Ibid, 130.

57 Законоправило 1991, 392а–394а.

Закључак

Рад Светог Саве на уређењу Српске цркве је несумњив. Његов труд око богослужбеног уређења имао је само један циљ да саобрази богослужење васељенској пракси православних цркава. Житија нам указују на три фазе Савиног литургијског деловања. Прва у светлости Свете Горе. Типици за Хиландар и Студеницу и деловање у архимандритском звању омогућили су увођење највише светогорске праксе у богослужење Српске цркве, и то је хагиограф описао следећим речима: “и пренесе сваки узор Свете Горе у своје отачаство”⁵⁸. Законоправило је значајан извор који нам расветљава период припреме за добијање аутокефалности и време непосредно након њеног стицања. Узор у канонском и литургијском уређењу Српске цркве у овом другом периоду је нађен у Васељенској патријаршији. То се одражава у увођењу цариградских особености и дуплирању радњи у поретку проскомидије; указивање на каноничност држања Успењског поста, који је одлика цариградског парохијског богослужења, као и превођењу поретка примања јеретика у Православну цркву по Патријаршијском молитвенику. Трећи период карактерише већи утицај јерусалимског богослужења и он је уследио након Савиног поклоничког путовања у Свету земљу.⁵⁹ Овакав креативан приступ Светог Саве уређењу богослужења у Српској цркви најбоље је описао Доментијан речима: “Примивши прво васељенско законоположење, и више опет достигавши јерусалимскога исправљења, и обоје добро сложивши, и од обојег прибирајући најбоље утврђиваше на пребивање увек будуће”.⁶⁰

Извори и литература

Законоправило (1991): Законоправило или Номоканон Светог Саве, Иловички препис 1262. године (фототипско издање), (приредио М.М. Петровић). Горњи Милановац: Дејче новине.

Никодимов типик (2007): *Типик архиепископа Никодима, књига друга*, (српскословенски текст разрешио Лазар Мирковић, приредио Ђорђе Трифуновић). Београд.

Свети Сава (2018): *Студенички Типик*, (са српскословенског на српски превела др Маја Анђелковић, уредници др Маја Анђелковић и архимандрит др Тихон Ракићевић). Манастир Студеница.

СОI: *Paris Coislin gr. 213*, доступно на: www.gallica.bnf.fr преузето 21. августа 2019. године

Арранц (2003): Арранц S.J. M., *Избранные сочинения по Литургике том III, Евхологий Константинополя в начале XI века и Песенное последование по требнику митрополита Киприана*, Рим-Москва.

Афанасьева (2019): Афанасьева Т. И., «Евхологий Саввы Сербского» и его рецепция в древней Руси XIII–XIV в., 144–155, доступно на: www.academia.edu преузето 19. марта 2020. године

Бернацкий, Желтов (2005): Бернацкий М.М., Желтов М., Вопросыответы митрополита Илии Критского: Свидетельство об особенностях совершения Божественной литургии в нач. XII века, *Вестник ПСТГУ I*: 14, 23–53.

58 Доментијан 1938, 103.

59 Марковић 2009, 163–164; Симић 1977, 204–205.

60 Доментијан 1938, 166.

Гранић (1939): Гранић Ф., Одговори охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на питања српског краља Стефана Радослава, у: *Светосавски зборник*. Књ.2. Београд: СКА, 147-189.

Дамаскин (2012): Преподобни Јован Дамаскин, *О јересима* (превод и коментари Слободан Продић). Шибеник.

Дамаскин (2017): Преподобни Јован Дамаскин, *Стиси о исламу*, (превод протојереј-ставрофор др Радомир В. Поповић, мр Душица Стојковић). Београд : Свети Оци у преводу на српски језик, књ. 10.

Доментијан (1938): Доментијан, *Животи Светог Саве и Светог Симеона*, (превео др Лазар Мирковић са предговором др Владимира Ћоровића). Београд: Српска књижевна задруга.

Јангу (2011): Јангу Т.К., *Канони и богослужење*, (превео Борис Мркаја, уредник јмн. мр Евстатије М. Аздејковић). Манастир Цетиње.

Јевтић (2007): Јевтић А., *Христос - Нова Пасха, Божанствена Литургија 1*, Београд – Требиње.

Јевтић (2008): Јевтић А., *Христос - Нова Пасха, Божанствена Литургија 3*, Београд – Требиње.

Канони (2005): *Свештени канони Цркве*, (превео са грчког и словенског епископ др Атанасије Јевтић). Београд.

Марковић (2009): Марковић М, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*. Београд: САНУ: Византолошки институт.

Милошевић (2014): Милошевић Н., Анафора – узношење или приношење?, *Саборност* 8, 27-42.

Никитовић (2018а): Никитовић З., О јересонимима у Законоправилу Светог Саве. Ниш: Црквене студије 15, 707–721.

Никитовић (2018б): Никитовић З., Семантичко поље назива за вјеру у Законоправилу Светога Саве (1219), у: *Зборник са Научне конференције Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума одржане 19-20. јуна 2017. године у Андрићевом институту у Андрићграду*. Вишеград: 247–271.

Никитовић (2019): Никитовић З., Сложенице у Законоправилу Светог Саве. Ниш: Црквене студије 16/1, 415-431.

Петровић (2013): Петровић М., Неколике особености Градског закона у Законоправилу Светога Саве, у: *Црквенограђански значај Законоправила светога Саве*. Београд.

Свети Сава (2005): *Сабрана дела (приредила Љиљана Јухас Георгијевска)*. Београд: Народна књига.

Симић (1977): Симић П., Рад Светог Саве на осавремењавању богослужења у српској цркви, у: *Свети Сава, споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175-1975*, Београд: Свети архијерејски Синод СПЦ, 181-205.

Симић (2010): Симић П., *Хиландарски типик монаха Романа 1331.г*. Краљево.

Скабалланович (2004): Скабалланович М., *Успение Пресвятой Богородицы*. Киев.

Теодосије (1988): *Службе, канони и похвала*, (приредила Биљана Јовановић Стипчевић). Београд: Просвета – Српска књижевна задруга .

Фидас (2001): Фидас В., *Канонско право, богословска перспектива*. Београд.

Хрваћанин (2017): Хрваћанин Р., *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара XVI века*. Београд-Врњци.

Afanasyeva (2015): Afanasyeva T.I., The Slavic version of the Euchologion of the Great Church and its Greek Prototype, *Orientalia Christiana Periodica* 81, 169-194.

Glibetic (2014): Glibetic N., An Early Balkan Testimony of Byzantine Prothesis Rite: The Nomocanon of Saint Sava (+1236), in: *Beiträge zu Gottesdienst und Geschichte der fünf altkirchlichen Patriarchate für Heinzgerd Brakmann zum 70. Geburtstag*, Teilband 1, (herausgegeben von Dilyana Atanassova und Tinatin Chronz). Wien: LIT, 239-248.

Jacob (1966): Jacob A., La traduction de la Liturgie de saint Jean Chrysostome par Léon Toscan. Édition critique, *Orientalia Christiana Periodica* 32, 111-162.

Parenti, Velkovska (2007): Parenti S., Velkovska E., A Thirteenth Century Manuscript of the Constantinopolitan Euchology: Grottaferrata Γ.β.I, alias of Cardinal Bessarion, in: *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, Ser. III, 4, 175-196.

Nebojša Dabić

**ONE CONTRIBUTION TO THE STUDY OF WORSHIP ARRANGEMENT
IN THE SERBIAN ARCHBISHOPRY BY SAINT SAVA**

Study of worship in Serbian church in the 13th century is conditioned by the small numbers of preserved sources. The work of Saint Sava as anthonine monk and archimandrite was in accordance to the monastic praxis of his time. Becoming the archbishop, Saint Sava drew worship praxis of Constantinople for role model, which can be seen in order of proskomidy, in introducing the fast for the festival of Dormition of the Mother of God, as in the translation of selected orders from the patriarchal euchology for the future needs of Serbian Church.